

Куліков В.

Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870–1917 рр. – Х.: Вид-во ХНУ ім. В.Н.КАРАЗІНА, 2019. – 388 с.

Дослідження «робітничого питання» в українській історіографії останнім часом переживає своє друге народження. Після розпаду СРСР ця проблематика стала вкрай непопулярною внаслідок явно перебільшеної уваги та зайвої заідеологізованості, які практикувалися щодо неї в радянський час. Проте сучасний рівень розвитку наукових студій вимагає принципово нових підходів до вивчення здавалося б добре відомого матеріалу. Тому поява монографії В.О.Кулікова, в якій автор поєднав підходи «нової робітничої» та бізнесової історії для вивчення історії завод-

ських і шахтарських поселень Донбасу і Придніпров'я в період із 1870 по 1917 рр., є своєчасною й важливою подією.

У рецензованій монографії на основі друкованих та архівних матеріалів розкрито передумови виникнення таких поселень, показано механізми здобуття лояльності працівників містотвірними підприємствами, вивчено прояви нелояльності робітників, простежено інші аспекти складних стосунків підприємств із мешканцями робітничих поселень. Відносини між підприємствами й суспільством розглянуто в контексті взаємин зацікавлених сторін, а самі промислові поселення представлено як простори різноманітних та суперечливих інтересів головних акторів (діючих суб'єктів).

Автор здійснив комплексний аналіз історії заводських і шахтарських поселень Донбасу та Придніпров'я, сполучивши метод вивчення окремих прикладів (case study) з макросоціоекономічним аналізом процесів у регіоні. У центрі уваги три населені пункти – Юзівка (сучасний Донецьк), Горлівка й «поселення при Дніпровському заводі» (нині м. Кам'янське).

Структура праці відбиває функціональну спрямованість досліджених В.О.Куліковим поселень. У першому розділі монографії автор підсумовує історіографію промислової історії Донбасу і Придніпров'я, узагальнює джерельну базу, використану методологію та методи. У другому розділі розкриває передумови виникнення заводських і шахтарських поселень, подає загальний нарис історії містотвірних підприємств та заснованих ними робітничих поселень. У третьому розділі визначає основні зацікавлені сторони, а також розкриває історію становлення представницьких і професійних організації промисловців та робітників. Четвертий розділ висвітлює соціальний портрет заводських і шахтарських поселень Донбасу та Придніпров'я: демографічну структуру населення, становий і професійний склад, етнічні, мовні особливості, а також пояснює суперечливі процеси соціальної конвергенції та фрагментації. У п'ятому розділі автор з'ясує, які матеріальні стимули практикували містотвірні підприємства, щоб здобути лояльність працівників. Форми виявлення нелояльності робітників установлено у шостому розділі монографії. Сьомий являє собою узагальнюючий нарис роботи та дозвілля мешканців індустріальних поселень: умови праці, життя й побуту, розваги.

В.О.Куліков спромігся розкрити процес виникнення й розвитку робітничих поселень, розглянути соціальні ініціативи містотвірних підприємств, визначити основні демографічні характеристики населення заводських та шахтарських поселень, а також здійснив порівняльний аналіз умов життя у промислових поселеннях з умовами життя у сусідніх містах і селах. Через мікроаналіз прикладів історій

індустріальних поселень авторові вдалося проникнути «всередину» трудових конфліктів та відновити логіку їх розвитку, мотиви тих чи інших дій робітників – з одного боку, і підприємців та представників адміністрації підприємства – з іншого.

На основі широкого емпіричного матеріалу автор показав, що за сучасними стандартами умови життя та праці більшості населення заводських і шахтарських поселень були жахливими, проте не гіршими за умовами життя більшості населення сусідніх міст та сіл. До того ж наведені в монографії дані свідчать про загальне поліпшення умов життя і праці мешканців робітничих поселень упродовж 1870–1917 рр.

До безсумнівних позитивних рис монографії слід віднести те, що об'єктом дослідження обрано неформальні утворення: регіони Донбас та Подніпров'я (і навіть те, що сучасники називали Південним гірничопромисловим районом) ніколи не мали визначених адміністративних меж, а робітничі поселення при шахтах і заводах існували явочним порядком – їх статус і врядування не було спеціально регламентовано у законодавстві. Особливої уваги заслуговує параграф, в якому автор чітко визначається з самим поняттям «заводські й шахтарські поселення» (с.10–13), а, відповідно, і з концепцією всієї праці. Проте саме фактор неформальності створює дослідникові й певні труднощі.

У зв'язку з цим, на нашу думку, варто було б детальніше окреслити географічні межі студії. Доречним було б використання картографічного методу, що надало б можливість наочно показати місцезнаходження й розподіл промислових поселень на заявленій території, а також проаналізувати вплив на це різних чинників географічного характеру. Зокрема нанесення на мапу відомостей про робітничі поселення могло допомогти авторові виявити місця і причини концентрації таких населених пунктів, а також краще обґрунтувати, чому для аналізу окремих прикладів він обрав об'єкти, розташовані в Бахмутському й Катеринославському (с.65–91), а при наведенні масових статистичних даних концентрує увагу на показниках Бахмутського та Слов'яносербського (с.157, 161, 169, 173–174 та ін.) повітів Катеринославської губернії. Окремого розгляду в геопросторовому контексті заслуговують шляхи сполучення індустріальних поселень Донбасу і Придніпров'я із зовнішнім світом, перш за все залізниці; тобто те, що, власне, об'єднувало окремі досить замкнені промислові комплекси та господарсько-адміністративні центри, розкидані по величезній і принаймні на початку досліджуваного періоду доволі малозаселеній території, у спеціалізованій економічній район Російської імперії.

Поєднання картографічного методу з прийомами математичної статистики дало б можливість визначитися з кількісними показниками промислових поселень, а також з їх класифікацією залежно від кількості населення та інших факторів. Приміром, завдяки цьому можна було краще обґрунтувати вибір прикладів, на яких значною мірою побудоване дослідження, – Юзівка, Горлівка та «поселення при Дніпровському заводі»; пояснити, чому такими «кейсами» не стали, наприклад, Алчевське (нині Алчевськ), Єнакієве, Краматорівка (сучасний Краматорськ), Лисичанськ або Луганськ.

Ширше можна було б застосувати порівняльний підхід. Так, аналізуючи соціальний склад поселенців, автор указує на значну долю, а часто й на абсолютну чисельну перевагу представників селянського стану, що він пов'язує з міграційними процесами, певною мірою ототожнюючи стан із вихідцями з сільської місцевості (с.166–170 та ін.). Проте подібна ситуація була характерною і для переважної більшості «офіційних»¹, особливо малих і середніх міст Російської імперії – держави, де, за даними першого та єдиного загального перепису населення 1897 р., представники селянського стану становили 77,1%, а в 50 європейських губерніях (без традиційно найбільш урбанізованих територій, об'єднаних у Варшавське генерал-губернаторство) – 84,2% жителів². Зокрема серед міського населення Південного гірничопромис-

¹ У Російській імперії юридичний статус міста із правом на відповідне громадське врядування мали переважно чинні або колишні (заштагні) адміністративні центри не нижче повітового чи аналогічного рівня, а також населені пункти, виділені у градоначальства, що за своїм становищем у владній вертикалі прирівнювалися до губерній.

² Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.: Общий свод по империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения, произведённой 28 января 1897 г. I. – Санкт-Петербург, 1905. – С.160–163.

лового району на 1897 р. селян за станом належності виявилось: у Керчі – 28,2%, у Катеринославі – 33,2%, у Маріуполі – 39,8%, у Бахмуті – 41,6%, у Слов'яносербську – 47,8%, у Харкові – 48,9%, у Луганську, що виник як робітниче поселення при казенному Луганському ливарному заводі ще наприкінці XVIII ст. (у документах вищих органів влади населений пункт іменувався просто Луганським Заводом, не відділяючись від підприємства, але побутувала й ще одна назва – с. Луганське), а 1882 р. був об'єднаний із прилеглим промисловим³ селищем Кам'яний Брід (інша назва – с. Кам'яне) і перетворений на місто⁴, – 61,4% від загальної кількості містян⁵.

Деякі сюжети подано надто схематично. Наприклад, характеризуючи зацікавлені сторони (с.92–134) авторові варто було б ясніше визначити їх функції. У розділі про соціальний портрет (с.148–179) бракує сюжету про ідентичність населення індустріальних поселень, узагальненої характеристики людського капіталу робітничих спільнот. У розділі про вияви нелояльності (с.252–285) слід було б пояснити специфіку трудових конфліктів у заводських і шахтарських поселеннях, порівняно з іншими типами міських поселень. Також дещо бракує сюжету про механізми зародження протестного руху. Чіткіше можна прописати динаміку взаємовідносин містотвірних підприємств та залежних від них поселень упродовж досліджуваного півстоліття.

Цілком влучно вказавши на контраверсійність образу заводських і шахтарських поселень в історіографії, об'єктивно спричинену існуванням розбіжних та навіть прямо протилежних поглядів на «робітниче питання» з різних боків організаційної структури виробництва, автор сам не до кінця зміг позбутись її при розкритті деяких моментів, зокрема при характеристиці в різних контекстах тривалості й ефективності використання робочого часу найманих працівників (пор. с.121–123, 256–257 і с.293–296).

Указані зауваження у жодному разі не применшують наукової та практичної значущості праці В.Кулікова. Загалом рецензована монографія є цінним внеском в історію вивчення одного з найбільших індустріальних регіонів Європи й містить цікаві спостереження над природою східноєвропейського капіталізму. Результати пропонованого дослідження сприяють поглибленню наших знань про природу промислових мономіст загалом, надають нову інформацію для ліпшого розуміння влади й опору, лояльності та авторитарності в індустріальних спільнотах. Студія також пояснює історичну роль і вплив заводських та шахтарських поселень на формування й розвиток індустріального суспільства.

Юрій Беліков

кандидат історичних наук, доцент,
незалежний дослідник
(Харків, Україна), urabel@gmail.com

³ У 1821 р. населення Кам'яного Броду було зараховане в неодмінні працівники Луганського ливарного заводу (див.: Носов А.А. Исторический очерк Луганского литейного завода // Горный журнал на 1854 г. – Ч.IV. – Кн.10. – Санкт-Петербург, 1855. – С.86).

⁴ Луганськ планувався як новий повітовий центр Катеринославської губернії, до якого місцеві жителі власним коштом мали перенести адміністративні установи з міста Слов'яносербська (див.: Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 3-е. – Т.II. – Санкт-Петербург, 1886. – №1085). Проте надання статусу міста зустріло спротив Луганської та Кам'янобродської сільських громад, які вважали, що інтереси корінного селянського населення не було враховано. Постійні клопотання до вищих інстанцій, відмова брати участь у міському самоврядуванні та сплачувати міські податки з боку представників селянського стану призвели до того, що деякий час новостворений адміністративний центр не міг нормально функціонувати. В офіційних публікаціях результатів перепису 1897 р. Луганськ показано як безповітове місто, а Слов'яносербськ – повітове (див.: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.: Населённые места Российской империи в 500 и более жителей с указанием всего наличного в них населения и числа жителей преобладающих вероисповеданий, по данным первой всеобщей переписи населения 1897 г. – Санкт-Петербург, 1905. – С.61, 63). На початку XX ст. всі повітові установи (поліцейське управління, земська управа та ін.) перебували в Луганську, але, як і сам повіт, і надалі називалися Слов'яносербськими (див.: Весь Луганск в кармане: Адрес-календарь и справочная книга города и окрестностей на 1912 г. I-й год издания. – К., [1912]. – С.71–72, 75, 86 и др.).

⁵ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – Санкт-Петербург, 1904. – XIII: Екатеринославская губерния. – С.44–45; XLII: Таврическая губерния. – С.56–57; XLVI: Харьковская губерния. – С.60–61.